

כתר כהונה וכתר מלוכה, הילכו יחדו?¹

(על צורות שלטון ומשטר בישראל)

בפתיחה להלכות חנוכה (פרק ג הלכה א) העלה הרמב"ם על נס את חזרתה של מלכות ישראל למשך כמאתיים שנה, על ידי בני חשמונאי הכהנים הגדולים:

בבית שני, כשמלכו יון, גזרו גזרות על ישראל ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם, והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני.

ברם, מה שנראה בעיני הרמב"ם כבשורה ומעלה גדולה, נראה בעיני הרמב"ן כחיסרון גדול שהביא בסופו של דבר לכליה גמורה של כל בית חשמונאי. ננסה לברר במאמר זה האם כתר כהונה וכתר מלוכה יכולים להלך יחדו, ומה היחס בין שני כתרים אלו לכתר תורה, שבדרך כלל משמש להם כצלע שלישית (או אולי ראשונה).

נושא זה יש לו השלכות כבדות משקל לימינו. כידוע כמעט כל המשטרים הדמוקרטיים בימינו בנויים לפי הדגם של שלוש רשויות: רשות מחוקקת (כנסת), רשות מבצעת (ממשלה), ורשות שופטת, כשהפרדה בין שלוש זרועות השלטון היא עיקרון מקודש במשטר הדמוקרטי.² השאלה היא האם גם על פי השקפת התורה יש לשאוף לצורת שלטון כזו, או שמא מיזוג כל הרשויות יחדו, טובה הימנה?

א. כתר כהונה לחוד וכתר מלוכה לחוד.

הרמב"ן כתב בפירושו על התורה (בראשית מט, ט):

...וזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצוות מישראל, ואף על פי כן נענשו עונש גדול... אבל כל זרע

1. התפרסם ב"כתלנו" יג, הוצאת "ישיבת הכותל", תש"ן.

2. הוגה הרעיון של הפרדת הרשויות היה הפילוסוף המדיני מונטסקיה, ראה "על רוח החוקים" (תרגם ע' בסוק, מאגנס תשנ"ח), הפרק הששי בספר הי"א.

מתתיה חשמונאי הצדיק לא עברו אלא בעבור זה שמלכו ולא היו מזרע בית דוד... ואפשר גם כן שהיה עליהם חטא במלכותם מפני שהיו כהנים ונצטוו: 'תשמרו את כהונתכם לכל דבר המזבח ולמבית לפרוכת ועבדתם עבודת מחנה אתן את כהונתכם' (במדבר יח, ז), ולא היה להם למלוך רק לעבוד את עבודת ה'. וראיתי בירושלמי מסכת הוריות (ג, ע"ב): "אין מושחין מלכים כהנים, אמר רבי יהודה ענתוריא: על שם 'לא יסור שבט מיהודה'. אמר רבי חייא ב"ר אבא: 'למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל'. מה כתיב בתריה? 'לא יהיה לכהנים הלויים' (דברים ח, א)". הנה שנו בכאן שאין מושחין מלכים מן הכהנים בני אהרון... ורבי חייא ב"ר אבא פירש שהוא מנוע מן התורה שלא יהיה לכהנים הלויים כל שבט לוי חלק ונחלה במלכות, והוא דבר ראוי והגון.

הרמב"ן הורה לנו בזה על חובת ההפרדה בין המלוכה לכהונה משתי סיבות. ראשית כל המלוכה שייכת לשבט יהודה ולמשפחת בית דוד, וכל הנוטלה מהם עובר על צוואתו של יעקב³ ועונשו חמור ביותר. בנוסף על כך, יש איסור מיוחד על הכהנים והלויים להיות מלכים.⁴ בהתאם לכך, פנו חכמי ישראל לינאי המלך (קדושין סו) וביקשו ממנו להניח את כתר הכהונה ולהסתפק בכתר המלוכה.⁵ לאור דברי הרמב"ן הללו, פירש אברבנאל (בלא שהזכיר את הרמב"ן) את נבואת זכריה (פרק א) על יהושע הכהן הגדול העומד לפני מלאך ה' והשטן לימינו, והוא לבוש בגדים צואים, והמלאך מצווה על העומדים לפניו להסיר מעל יהושע את הבגדים הצואים ולהלבישו מחלצות ולשים צניף טהור על ראשו וכו'.

הסביר אברבנאל, שהשטן הוא אנטיכוס שעומד לימינו של יהושע הכה"ג, הם בני חשמונאי שהיו ימינו-זרעו של יהושע הכהן הגדול, והיו גם מלכים וגם כהנים גדולים. דבר זה נחשב לפני ה' כבגדים צואים, כי הבגדים הנקיים להם, הם בגדי הכהונה.

ועוד כתב שם בהמשך דבריו:

... ולכן היה מצוה את העומדים לפניו לאמר: 'הסירו את הבגדים הצואים מעליו', ר"ל שבני יהודה לא יקבלו עליהם מלכות הכהנים ויסירו מהם הבגדים הצואים, שהוא רמז על המלכות כי כהנים הם ולא מלכים ...

3. הרמב"ם כתב בספר המצוות (מצווה שסב) שאיסור זה נובע מן הכתוב בפרשת המלך: "לא

תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא". ברם ביד החזקה לא הזכיר דבר מאיסור זה.

4. הסבר מאלף לאיסור זה נמצא בפירוש ה"משך חכמה" לתורה, ויקרא ד, כא. תודה לחתני ירון אונגר שהפנה אותי למקור זה.

5. הערת הרב נבנצל: "אבל לא אמרו לו, גם אחרי שהוברר שאין פגם ביחוסו: הנח כתר מלכות לזרעו של דוד". עכ"ל. ונראה לעניות דעתי שחכמים נהגו כאן לפי הכלל של תפסת מרובה לא תפסת, כי ידעו הם שהוא לא יניח כתר מלכות לטובת כתר כהונה.

והנה אומר הנביא: "שימו צניף טהור על ראשו, להגיד: שלא קרבו כהני בית שני, בני חשמונאי מזרע יהושע הקדוש להחזיק במלכות, כי אם לגסות הרוח ולחוסר הדעת. ולכן היה ראוי ששימו צניף טהור על ראשו שהוא משל לדעת ולגבורה, שאחרי שהם עצמם לא קיבלו דעת ולא שכל בראשם לעזוב כתר מלכות שאינו שלהם, היה ראוי שהשרים והעם ישימו הצניף הטהור והדעת ההוא על ראשם, רוצה לומר: שיסירו מהם את המלכות.

וזכר הנביא, שראה עוד בנבואתו שכל זה נעשה ונתקיים בפועל, שהורדוס שם הצניף הטהור על ראשו של זרע יהושע, כלומר שהסיר ממנו גסות רוח המלכות ושם הדעת האמתי על ראשו, להתיחד לעבודת אלוקיו... ומלאך ה' היה עומד על כל זה, כי מאיתו היו הדברים ובגזרת עירין ומאמר קדישין מתו כל זרע חשמונאי באותו עוון שהיו מחזיקים במלכות, כדי שישמר זרע יהושע בצניף טהור ובדעת נכון...

"גסות הרוח וחוסר הדעת", כך מכנה אברבנאל את נטילת כתר המלוכה ע"י כוהני ה' שהיו מעוטרים כבר כתר כהונה וצניף טהור. על כן כל בר דעת ובעל שאר רוח ישתדל מאוד שלא לערב מין בשאינו מינו. האם עם ישראל נהג על פי הדברים הללו בכל התקופות? כיצד היו פני הדברים בתקופת התנ"ך? ננסה לבחון זאת להלן.

ב. הפרדת רשויות בתקופת המדבר

מיכה הנביא אומר (ו, ב) ששלושה מנהיגים הלכו לפני בניי במדבר והם: **משה, אהרון, ומרים**. חלוקת התפקידים ביניהם, עפ"י תרגום יהונתן שם, הייתה כך: משה ללמד תורה לאנשים, אהרון לכפרה, ומרים להורות לנשים. גם בדברי חז"ל מופיעה ההתייחסות למשה, אהרון ומרים כאל הנהגה משולשת, כפי המובא במסכת תענית (ט, ע"א):

ר' יוסי ב"ר יהודה אומר: שלשה פרנסים טובים עמדו להם לישראל, ואלו הן: משה, אהרון ומרים. וג' מתנות טובות ניתנו על ידם ואלו הן: באר, ענן, ומן. באר – בזכות מרים, עמוד ענן – בזכות אהרון, ומן – בזכות משה. מתה מרים נסתלק הבאר... מת אהרון נסתלק ענני כבוד... מת משה נסתלקו כולן שנאמר (זכריה יא): "ואכחיד את שלשת הרועים בירח אחד".⁶

משה, אהרון ומרים נחשבו לשלישיה מנהיגה כבר במצרים, כפי שעולה מדברי חז"ל ב"שמות רבה" (פר' כו):

לֹא שְׁלֹשֶׁתֵי וְלֹא שְׁקֻטָּתִי וְלֹא נְחִיתִי וְיִבֵּא רִגְזִי (איוב ג). לא שלותי מגזרה ראשונה שגזר פרעה עלי: "וימררו את חייהם..." והעמיד לי הקב"ה גואל – זו מרים על שם המירור.

6. המפרשים לזכריה שם (רש"י, ראב"ע, רד"ק ועוד) הסבירו כל אחד לפי דרכו את הסתלקות שלשת הרועים ביום אחד.

ולא שקטתי מגזרה שניה: "אם בן הוא והמיתן אותו..." והעמיד לי הקב"ה גואל – זה אהרון על שם ההריון. ולא נחתי מגזרה שלישית שגזר: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו", והעמיד לי הקב"ה גואל ע"ש המים – זה משה שנאמר (שמות ב) "כי מן המים משיתיהו", "ויבא רוגז" – זה עמלק.

מסתבר לומר לאור דברי חז"ל אלו, שלמרים היה תפקיד כלל ישראלי (ולא רק תפקיד של הוראת תורה לנשים), כפי שכתב רבי צדוק הכהן ("פרי צדיק" פרשת זכור (1):

ו"ל שג' גזירות הללו, היו כדי לברר במצרים הג' כתרים ע"י הג' גואלים: כתר תורה ע"י משה, כתר כהונה ע"י אהרון וכתר מלכות ע"י מרים, וכמו שכתוב (סוטה יא): 'בתי מלכות',⁷ שדוד נמי ממרים קאתי.⁸

שלושת הכתרים הללו, שרבנו צדוק הזכירים, מקורם במסכת יומא (עב):

א"ר יוחנן: שלשה זרים הם: של מזבח, של הארון, ושל שולחן. של מזבח זכה אהרון ונטלו, של שולחן זכה דוד ונטלו,⁹ ושל הארון עדיין מונח הוא, כל הרוצה ליקח יבוא ויקח.

הנהגה משולשת זו המעוטרת בשלשה כתרים, גם התייצבה בראש הגבעה במלחמת עמלק,¹⁰ כשמשה ואהרון מיצגים את כתרי תורה וכהונה, וחור בנה של מרים את כתר המלוכה. משם יצאה הוראה לדורות, שרק כך, ע"י שיתוף פעולה מלא של שלושת זרועות השלטון – ישראל מתגברים, מתרפאים,¹¹ ומנצחים.

7. כוונתו שהקב"ה זיכה את מרים בבתי מלכות, כגמול על שילדה את בני ישראל במצרים.
8. בחידושי אגדות למהרש"א הסביר כיצד יצא דוד ממרים, ועדיין הדברים זקוקים לביאור ואין כאן מקומם.
9. עפ"י בנין היטב, מדוע כה חרה לשאול כאשר שמע שאחימלך נתן לדוד מלחם הפנים שהיה על שולחן המשכן בנב, שהרי בכך העניק לדוד את כתר המלוכה. וכן מתפרש יפה מדוע ראה שאול באי בואו של דוד לסעודת הלחם שערך – מרידה במלכותו. וכן חז"ל ראו בלחם שהציע בועז לרות: "ואכלת מן הלחם" – סמל למלכות.
10. כמו שכתוב בשמות רבה שהובא לעיל: "ויבוא רוגז" – זה עמלק. וכנגדו צריך את שלושת המנהיגים גם יחד.
11. מלחמה זו גם ריפאה את תחלואי העם שנתגלו ברפידים, היא מסה ומריבה, והם: א. רפיון בתורה. ב. מחלוקת פנימית (ריב בניי). ג. כפירה בה' (היש ה' בקרבנו אם אין?). כנגד שלוש מחלות אלו יש לטפל בשלושה מישורים: תורני, חברתי ואמוני (כולל תפילה וקורבנות). לצורך כך התאחדו יחד שלש ההנהגות בישראל ותוך כדי שיתוף פעולה הצליחו לרפא את העם. לעומת זאת כשהתגלו תחלואים דומים בחטא מי מריבה, לא השכילו משה ואהרון להושיעם כראוי, כי חסרו את הסיוע של מרים שכבר מתה אז, נושאת כתר המלוכה.

משה רבינו לא החשיב בתחילת דרכו את הפרדת הרשויות. כשניגלה אליו הי בסנה וקרא לו: משה משה, הוא השיב: הנני, וכוונתו הייתה שהוא מוכן לשמש גם ככהן וגם כמלך כפי שדרשו חז"ל (ישמות רבה"י ג):

הנני לכהונה ולמלכות. ביקש משה שיעמדו ממנו כהנים ומלכים. א"ל הקב"ה: "אל תקרב הלום", כלומר לא יהיו בניך מקריבין, שכבר מתוקנת הכהונה לאהרון אחיך. 'הלום' – זו מלכות. א"ל הקב"ה: כבר מתוקן המלכות לדוד. אעפ"כ זכה משה לשתיהן. כהונה, ששימש בז' ימי המילואים, מלכות, דכתוב (דברים ג): "ויהי בישורן מלך".¹²

ג. עלי הכהן, היה מלך וכהן גדול ואב בית דין

למרות כל האמור לעיל, מצאנו כי עלי הכהן, שכיהן כשופט, היה מוכתר בכל שלושת הכתרים. כך דרשו חז"ל (מדרש תנחומא פרשת שמיני ב):

"אמרתי להוללים אל תהולו" – לפי שאין השמחה ממתנת לאדם שנאמר: "לשחוק אמרתי מהולל". ועלי הכהן כמה שמחה שמח – היה מלך, כה"ג ואב בית דין,¹³ שנאמר: "ועלי הכהן, יושב על הכסא, על מזוזת היכל ה'".
ועלי הכהן – שהיה כהן גדול. "יושב על הכסא" – שהיה מלך. "על מזוזת היכל ה' – שהיה אב ב"ד. ולא המתין בשמחתו, ויפל על הכסא אחורנית. ומה עלי הצדיק כך, הרשעים על אחת כמה וכמה.

מדוע ריכז עלי בידיו את כל הסמכויות בניגוד לצוואתו של יעקב ובניגוד לרוח התורה? תשובה לכך מצאנו בדברי חז"ל במדרש החפץ בפרשת מקץ:

בשעה שבאו בני יעקב למצרים, נתכנסו כל השבטים ויצאו חוץ לכרך של מצרים, ואמרו: ביד מי תימסר הגדולה בשעה זו? אם ליהודה, עדיין לא הגיעה שעתו,¹⁴ שכך

12. בהמשך נסביר מדוע בכל זאת זכה משה בשלושת הכתרים לשעה. משה רבנו היה מלך להלכה ולמעשה כפי שכתב הרמב"ם ("בית הבחירה" פרק ו הלכה יא): "אין מוסיפין על העיר או על העזרות אלא על פי מלך... שנאמר ככל אשר אני מראה אותך וכן תעשו לדורות, ומשה רבינו מלך היה".

13. כאשר הענישו את עלי בעוון בניו, נטלו ממנו את כל שלשת הכתרים כפי שדרשו חז"ל: (אגדת בראשית מא): "ועלי שוכב במקומו" – שלשה כתרים היו בידו: כה"ג, מלך ואב"ד, ובעוונות בניו ירד מכולן שנאמר: "ועלי שוכב" – סתם, שלא היה כה"ג. 'במקומו' – שלא היה מלך. 'ועיניו החלו כהות' – שלא היה אב"ד...".

14. מכאן גם תשובה לשאלה הנכבדה כיצד נבחר שאול למלך למרות שלא היה משבט יהודה. גם הרמב"ן סבור כך. אולם המאירי ("בית הבחירה", הוריות י"א, ע"ב) סבור שהיה איסור בהמלכת מלכים שלא משבט יהודה גם לפני בחירת דוד למלך. ועיין בספר תורת המועדים לר"ש גורן במאמרים: "מלכות בית-דוד לאור ההלכה", ו"מלכות החשמונאים לאור ההלכה".

ברכו יעקב אביו: "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו", אימתי לא יסור שבט מיהודה? בזמן שיהיו יושבי לשכת הגזית. ועד שנושאים ונותנים, בא ענן ונקשר עליהם ונאמר להם: ביד לוי תימסר, שנא': "הנגלה נגליתי" וכו', וזה שנאמר: "ובחור אותו מכל שבטי ישראל", במקומם של הבכורות, שבתחילה היו הבכורות של כל שבט ראויין לכהן, ובשבילו דחיתי את כולם.

נמצאנו למדים, שחובת ההפרדה בין שלוש הרשויות החלה רק עם בניית בית המקדש והושבת סנהדרין בלשכת הגזית. משעה זו ואילך נקבעה המלוכה לבית דוד, הכהונה הגדולה למשפחת אלעזר בן אהרון הכהן (ובני איתמר ירדו מהבמה), וכתר המשפט והתורה נותר פתוח לכל עם ישראל, כל הרוצה ליטול יבוא ויטול. איש האלוקים, שהוכיח את עלי על מעשיו ומעשי בניו, רמז בדבריו – "והתהלך (הכה"ג) לפני משיחי כל הימים" – כי הולכת ומתהווה מציאות חדשה, שבה הכהן מתהלך לפני המלך,¹⁵ ובדבריו גנוז האיסור לכהן לשמש בכל שלושת התפקידים בעת ובעונה אחת.

הלקח מתקופת עלי הוא, שריכוז סמכויות בידי אדם אחד או זרוע אחת, הוא שלילי ומשחית ויש להימנע מכך ככל האפשר. סביר להניח, שלקחת מתנות כהונה יתירות בכוח הזרוע, תוך ביזוי הקדשים, כפי שנעשה בידי בני עלי, נבעה מכך שהם היו גם מלכים וגם כוהנים. כך גם מסביר ה"כלי יקר" את פשר סמיכות פרשת המלך לפרשת מתנות כהונה בתורה וז"ל:

רב המפרשים חתרו למצוא דרך לסמיכת פרשה זו (מתנות כהונה) לפרשה של מעלה (פרשת המלך)... ואומר אני: לפי שנאמר בספר שמואל: "זה יהיה משפט המלך אשר ימלוך עליכם... ואת שדותיכם וכרמיכם יקח..." הורה במילת 'עליכם' לומר, שכבר נרמז בתורה משפט המלך ומעשהו, במ"ש: "שום תשים עליך מלך", שיהיה מושל בגופך וקל וחומר במאודך. על כן סמך לפרשת המלך, שמשפטו ליקח הכל בזרוע, אבל משפט¹⁶ הכהנים אינו כן, אלא שכר שירותו הוא נוטל, כמ"ש "לעמוד לשרת" וכו' (דברים יח, א).

העונשים שהוטלו על בית עלי היו בהתאם ללקחים שהופקו מתקופת שלטונו של עלי. הקב"ה הפקיע בית זה מכל שלוש זרועות השלטון. הם הופקעו לחלוטין ממוסד המלוכה על ידי ההפרדה הברורה בין הכהונה והמלוכה. כמו

15. אולי רמזו כאן גם על עליונותה של המלוכה על פני הכהונה (חולקים כבוד למלוכה). הד למתיחות שהייתה בענין זה, שמענו בויתוח שהיה בין פנחס בן אלעזר לבין יפתח הגלעדי, בשאלה מי צריך לבוא אל מי, כדי להתיר את נדרו של יפתח.

16. משפט הכהנים הוא "מאת העם", "מאת זובחי הזבח", הם מקבלים ולא לוקחים ככתוב שם: "ונתן לכהן" ולא שיקח מעצמו, ואילו בני עלי קבעו משפט חדש, "משפט הכהנים את העם", "ולקח הכהן", הם לוקחים ולא מקבלים. זהו למעשה משפט המלך ולא משפט הכהנים.

כן הופקעו ממשרת הכהונה הגדולה, ובכך נגדעה זרועם החזקה אשר נטלה מתנות כהונה בחוזקה. כמו כן מנעו מהם את הישיבה בלשכת הגזית במושב סנהדרין, ע"י הגזירה שלא יהיו סמוכים בביתם, כפי שמובא במסכת סנהדרין יד ע"ב:

ר' חנניא ור' הושעיא הוה קא משתקיד ר' יוחנן למסמכינהו ולא הוה מסתייעא מילתא, הוה קא מצטער טובא, אמרו לייה לא יצטער מר, דאנן מדבית עלי קא אתינן, דא"ר שמואל בר נחמני, א"ר יוחנן: מנין שאין נסמכין לבית עלי? שנאמר: "ולא יהיה זקן בביתך", מאי 'זקן'? אילימא זקן ממש, והא כתיב: "וכל מרבית ביתך ימותו אנשים"? אלא סמיכה.

ד. כתר תורה (משפט) לחוד וכתר מלוכה לחוד.

כשם שיש להפריד בין כתר כהונה לכתר מלוכה, כך יש להפריד בין כתר מלוכה לכתר משפט, שהוא למעשה כתר תורה.¹⁷

כך שנינו בברייתא (סנהדרין יח ע"ב):

אין מושיבין מלך בסנהדרין ולא מלך וכהן גדול בעיבור השנה. מלך בסנהדרין דכתיב: "לא תענה על ריב", לא תענה על רב.

רש"י שם הסביר: אינך רשאי לסתור את דברי המופלא שבדיינים, ואי אמר מלך חובה, תו לא מצי אינך למחזי לייה זכותה. דבר זה נפסק להלכה (רמב"ם סנהדרין פ"ב ה"ד):

ואין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין, שאסור לחלוק ולמרות את דבריו, אבל מושיבין כה"ג אם היה ראוי בחכמה.

אף על פי שהתורה אסרה על ישיבת מלך בסנהדרין בגלל הצורך לשמור על עצמאותה של מערכת המשפט, אפשרו חכמים למלכי בית דוד לדון כדיינים יחידים בסדר דין מיוחד,¹⁸ בגלל רגישותם המיוחדת לצדק ולמשפט. כך כתוב (שמואל ב. ח, טו): "וַיִּמְלֹךְ דָּוִד עַל כָּל יִשְׂרָאֵל וַיְהִי דָּוִד עֹשֶׂה מִשְׁפָּט וְצִדְקָה לְכָל עַמּוֹ", וכן: "בֵּית דָּוִד כִּהֵן אָמַר ה' דִּינֵנו לְבַקֵּר מִשְׁפָּט" (ירמיהו כא).¹⁹

17. שהרי הסנהדרין הם עיקר תורה שבעל פה והם עמודי ההוראה ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל.

18. כך הסביר ה"לחם משנה" (הלי סנהדרין פ"ב ה"ה) את הסתירה בין ההלכה הקובעת שאין מושיבין מלך בסנהדרין להלכה הקובעת שמלכי בית דוד דנין ודנין אותם. אמנם התוס' (סנהדרין יט ע"א תוד"ה "אבל מלכי בית דוד") הבחינו בין דיני נפשות שמהם הופקע המלך, לדיני ממונות שבהן מלכי בית דוד מותרים לדון.

19. מפסוק זה הוכיחה הגמרא (סנהדרין יט ע"א) שמלכי בי"ד דנין ודנין אותם.

כמו כן מותר למלכי בית דוד לשבת בעזרה (סוטה מ ע"ב, יומא סט ע"ב ועוד), דבר שנמנע אפילו מן הסנהדרין, אשר ישיבתם היתה רק בחצי לשכת הגזית שהייתה בחול, כי אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד.²⁰ חכמים לא חששו שמלכי בית דוד יטילו מוראם על הסנהדרין, כי הם ישבו שם לפני ה' תוך התבטלות גמורה לבורא עולם, ככתוב (שמואל ב, ז, יח):

וַיָּבֹא הַמֶּלֶךְ דָּוִד וַיֵּשֶׁב לְפָנָיו ה' וַיֹּאמֶר מִי אֲנֹכִי אֲדֹנָי ה' וְיָמִי בְּיָתֵי כִּי הִבֵּאתָנִי עַד הַלֵּם:

כישבת דוד לפני ה', כך הייתה ישיבת שלמה לפני ה', לפחות בשנתו הראשונה, כפי שדרשו חז"ל ("אסתר רבה" א, יב) שכאשר שלמה היה עולה על כיסאו בן שש המעלות, היה הכרוז מזהירו על שש המצוות שהמלך מוזהר עליהם, וכשבא לשבת למעלה היה הכרוז אומר: דע לפני מי אתה יושב לפני מי שאמר והיה העולם.

דוד המלך זכה למלכות עולם משום שמחוקק (סנהדרין) היה בין רגליו ואורים ותומים (כהונה) נגד פניו. בלעדיהם הוא לא הרים ידיו ורגליו ככתוב: "נר לרגלי דבריך ואור לנתיבתי".

כששמואל הלך להמליך את דוד וראהו לראשונה, הוא נרתע לאחוריו מפני אדמוניותו, שמא שופך דמים הוא כעשו, אך הוא נרגע ונתאושש כשה' הודיעו שכל מעשיו של דוד הם על דעת סנהדרין,²² דהיינו – מחוקק בין רגליו.

באותה שעה גם התלוננו מלאכי השרת לפני ה', על שהוא נוטל את המלכות משאול, שהיה צדיק גמור, ונותנה לדוד שהיה אך בעל תשובה. הם נתפייסו כשה' השיבם ששאול לא התמיד בשאלת האורים והתומים כאשר הפלשתים התקרבו אליו, ואמר לכהן: "אסוף ידיך". לעומתו, דבק דוד באורים והתומים גם כאשר הפלשתים הגיעו עד ד' אמותיו.²³

ככל שגברה דבקו של דוד באורים ותומים כך גברה שנאתו לעיוורים ולפסחים,²⁴ על כן יבוא דוד אל הבית, אבל עיוור ופיסח לא יבואו שם.

עיסוקיו הרבים של דוד במלחמות (שכללו שפיכות דמים לרוב) ובתיקונים מעשיים של ממלכתו, לא מנעו ממנו לעסוק בתורה יומם ולילה ולשבת לפני רבותיו באימה ויראה, בזיע ורעדה (ברכות ג. מו"ק טז. ועוד).

20. עיין סוטה מ ע"ב תוד"ה "והאמר מר אין ישיבה", שהביאו בשם מדרש "שוחר טוב" שרק לכה"ג היתה ישיבה בעזרה.

21. מפסוק זה הוכיחה הגמרא בסוטה שיש ישיבה למלכי בית דוד בעזרה. רש"י כתב שחלק להם המקום כבוד להראות שמלכותם שלמה.

22. עיין בר"ר סג, ח.

23. שוחר טוב כז, ב.

24. שמואל ב, ה, ח.

דבר זה היה למעלה מהשגתם של ירבעם וסיעתו ושאר מלכי ישראל, על כן התקשו לעכל מלכות זו וחלקו עליה, וכפי שכתב הראי"ה קוק (י"אגרות ראי"ה" חלק ג עמ' ו) :
 ... מפני שנחסרה האמונה, שמלך עוסק בתורה וחכמה כדוד ושלמה יוכל לעסוק יפה בעסקי העולם של הנהגת המלכות.

חכמי ישראל התייחסו למלכי ישראל באמות מידה שונות מאשר למלכי בית דוד. הם הפקיעו אותם כליל ממערכת המשפט. אף החליטו שלא ידונו אותם בגלל מעשה שהיה עם ינאי המלך, שממנו התברר "שלבס גס בהם ויבוא מן הדבר תקלה והפסד על הדת" (רמב"ם מלכים פ"ג ה"ז), "ושאין נכנעים לדברי תורה" (רמב"ם סנהדרין פ"ב ה"ה).

הנה כי כן, רואים אנו שבדרך כלל טוב וראוי להפריד הפרדה ברורה בין המלוכה למערכת המשפט, הן מתוך דאגה לטוהר המשפט והן מדאגה לתפארת המלוכה. יוצאת מהכלל הזה במידה מסוימת מלכות בית דוד, שנמדדת באמות מידה נצחיות, שהן למעלה מן המקום והזמן ואשר פורשת כנפיה לעבר אחרית הימים. כך כותב הראי"ה זצ"ל (י"עולת ראי"ה" עמ' תל-ב) :

"זאת היתה המעלה העליונה של דוד, שהיה לבבו שלם עם ה' ועל כן היתה מלכות בית דוד ביסודה דבקה לנבואה ועשתה כל מעשה עפ"י עצת ה' הנשגבה. כי לא ממלכת שעה היא כי אם ממלכת עולמים, ששינויי הזמנים לא ישלטו עליה. "זודו עבדי נשיא עליהם לעולם".

ה. על מלכים המתפרצים אל כתר הכהונה.

ירבעם היה מלך ישראל הראשון שהתפרץ אל ממלכת הכהונה תוך ניסיון לקעקע את מוסדותיה ולהרוס את מעמדה המשפחתי. הוא הקים מרכזים חדשים לעבודת ה' בבית-אל ובדן. עשה חג חדש בחודש השמיני (במקום השביעי), בחודש אשר בדה מלבו. העמיד כוהנים חדשים מקצות העם אשר לא היו מבני לוי, ולבסוף נטל לעצמו את כתר הכהונה כשעלה על המזבח בבית-אל להקטיר קטורת ולהקריב קורבנות.

במעשים אלו פרץ ירבעם את כל המחיצות שהקיפו את הכוהנים וסדר עבודתם. מאותו יום והלאה הפכו כתרי כהונה ומלוכה לכתר אחד בממלכת אפרים, ושניהם על ראשו של המלך. מה היו המניעים למעשיו הקיצוניים של ירבעם? על כך מסופר בכתוב (מלי"א, יב, כו- לג) :

וַיֹּאמֶר יִרְבֵּעַם בְּלִבּוֹ עֲתָה תָשׁוּב הַמַּמְלָכָה לְבֵית דָּוִד: אִם יַעֲלֶה הָעָם הַזֶּה לַעֲשׂוֹת זְבָחִים בְּבֵית ה' בִּירוּשָׁלַם וְשָׁב לִב הָעָם הַזֶּה אֶל אֲדֹנֵיהֶם אֶל רְחֹבְעָם מֶלֶךְ יְהוּדָה וְהָרְגֵנִי וְשָׁבוּ אֶל רְחֹבְעָם מֶלֶךְ יְהוּדָה: וַיַּעַן הַמֶּלֶךְ וַיַּעַשׂ שְׁנֵי עֲגָלֵי זָהָב וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם רַב לָכֶם מַעֲלוֹת יְרוּשָׁלַם הִנֵּה אֲלֵהֶיךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הָעֵלִוְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: וַיִּשֶׂם אֶת הָאֶחָד בְּבֵית אֵל וְאֶת הָאֶחָד נָתַן בְּדָן: וַיְהִי הַדָּבָר הַזֶּה לְחֹטְאֵת וַיִּלְכוּ הָעָם לִפְנֵי הָאֶחָד עַד דָּן: וַיַּעַשׂ אֶת בֵּית בְּמֹת וַיַּעַשׂ כְּהִנִּים מִקְצוֹת הָעָם אֲשֶׁר לֹא הָיוּ מִבְּנֵי לֵוִי:

מדוע חשש ירבעם כל כך משוב לב העם אל רחבעם? האם היה רחבעם מלך חכם ומרשים כשלמה אביו? ודאי שלא. האם היה צדיק כדוד אביו? ודאי שלא. ממה אם כן חשש ירבעם? תשובה לכך ניתנה במסכת סנהדרין (קב ע"ב):

אמר (ירבעם): גמירי דאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד, כיון דחזו לרחבעם דיתיבי ואנא קאימנא, סברי, הוא מלכא ואנא עבדא, ואי יתיבנא מורד במלכות הואי, וקטלן לי ואזלו בתרייה.

רש"י הרחיב דברי הבבלי בעקבות הירושלמי (ע"ז, פ"א, ה"א) וכתב:

אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד, ויהיה הוא יושב ואני עומד, ובמוצאי שביעית בזמן הקהל, יקרא את פרשת המלך, שהוא ראש במדינתו ואני כשאר העם, נמצאתי בזוי.

ירבעם לא השלים עם הקביעה השרירותית, לדעתו, שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד. לדידו, הוא היה ראוי לשבת בעזרה יותר מרחבעם, שהרי הוא מולך על עשרה שבטים ורחבעם רק על שבת אחד. ועוד, שהוא מולך מכוח נביא, ואילו רחבעם מולך מכוח ירושה בלבד.

מי שעוקב אחר מעשיו ופעולותיו של ירבעם, מבין היטב עד כמה צדקו חז"ל בשלל ממלכי ישראל את הישיבה בעזרה. אין מלך בישראל כירבעם אשר רמס ברגל גאוה ובמצח נחושה את מוסדות הכהונה והמשפט בישראל. אילו ניתנה לו גם ישיבה בעזרה – לאן היה מגיע?

הדברים שכתבנו בפרק הקודם על ליבם הגס של מלכי ישראל ועל אי כניעתם לדברי תורה, יפים ונכונים גם לפרקנו. בגלל תכונות אלו הם השתלטו על מוסד הכהונה וערערו את כל אשיותיו.

לעומתם, מלכי יהודה היו בתחילת דרכם הרבה יותר רגישים למערכות הכהונה והמשפט. אלא שאורח חייהם של מלכי ישראל השפיע ללא ספק גם עליהם. כך קרה שכעבור מאה וששים שנה ממעשה ירבעם, אנו עדים למלך יהודה ההולך בעקבות ירבעם ומנסה לחקותו. כך מסופר בספר דברי הימים (ב, כו):

וּבְחֻזְקָתוֹ גָּבַה לְבוֹ עַד לְהִשְׁחִית וַיַּמְעַל בַּה' אֱלֹהָיו וַיָּבֵא אֶל הַיֵּכָל ה' לְהַקְטִיר עַל מִזְבֵּחַ הַקְּטָרֶת: וַיָּבֵא אַחֲרָיו עֲזָרְיָהוּ הַכֹּהֵן וְעַמּוֹ כֹּהֲנִים לַה' שְׂמוֹנִים בְּנֵי חֵיל: וַיַּעֲמְדוּ עַל עֲזָרְיָהוּ הַמֶּלֶךְ וַיֹּאמְרוּ לוֹ לֹא לָךְ עֲזָרְיָהוּ לְהַקְטִיר לַה' כִּי לַכֹּהֲנִים בְּנֵי אֶהֱרֹן הַמְּקַדְּשִׁים לְהַקְטִיר צֵא מִן הַמְּקַדֵּשׁ כִּי מַעֲלָתָ וְלֹא לָךְ לְכָבוֹד מֵה' אֱלֹהִים: וַיַּזְעַף עֲזָרְיָהוּ וּבִידּוֹ מְקַטְרֵת לְהַקְטִיר וּבָזַעְפוֹ עִם הַכֹּהֲנִים וְהַצֹּרְעֵת זָרְחָה בְּמִצְחוֹ לְפָנֵי הַכֹּהֲנִים בְּבֵית ה' מַעַל לְמִזְבֵּחַ הַקְּטָרֶת:

כדי להראות עד כמה הושפע עזיהו ממלכי ישראל, נצטט – בהשמטות – מדבריו של ההיסטוריון יעבץ (מתוך מאמרו "קטגוריה בין בית דוד לבין בית אהרן") כפי שהובאו בספרו של הרב י. יעקובסון ("חיזון המקרא", הפטרת תרומה, עמ' 207)

והנה כל עצם המאורע הזה (רצונו של עזיהו להקטיר) מתחילתו, היה פרי גובה הלב שנכשל בו המלך הטוב הזה. כחוקתו – שאמר נאה למלך לשרת למלך הכבוד, כמליצת בעל הפירוש המיוחס לרש"י (דהיי"ב כו, טז) מבלי שים לב אל מצות התורה. ואין ספק בדבר, כי לענין זה קינא מלך יהודה זה במלכי אפרים, שהיו כהנים גדולים לאלהיהם (מל"א יג, א) ובשביל כהונתם הגדולה על מזבח בית-א-ל, נקראה עיר זו "מקדש מלך" (עמוס ז, ג), כי שם מקדש לא יכון אלא לבית שמשמשים בו בכהונה ולא לדירת אדם. המאורע הזה לא פסק מלהוליד תולדות רעות בדומה לו ימים רבים...

הקלקלה הזאת עלתה עד מרום קצה בימי אחז... המלך הטפש הזה אמר באולתו למצוא מקום, אשר הניחו אבותיו להתגדר בו... עזיהו אבי אביו אמר לשמש בכהונה והשעה נטרפה עליו, ויותם אביו לא אמר לשמש בכהונה אך מנוע מנע רגליו מן המקום הקדוש, אשר הכאיב את לבו, והוא (אחז) בחוסר לבו לא שעה אל המון לב אביו, ויעתק בעברתו את המזבח העתיק ממקומו ויזניחהו, למען הנקם מן הכהנים אשר קדוש היה בעיניהם. ויעש מזבח חדש כתבנית מזבח אלהי דמשק, וידרוך ברגל גאווה על המזבח הזה... ובאחרונה: "ויסגר את דלתות בית ה'". זאת היתה אחרית תוצאות הקטגוריה שנפלה בין עזיהו מלך יהודה ובין עזריהו הכהן הגדול, ומי יודע עד כמה ארכה העזובה הזאת לולא קם תחת אחז, מושל צדיק אשר כמעט עלה על כסאו, וישם קץ לדבר הרע הזה, הלא הוא חזקיהו המלך...

1. ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש - האחדות הכוללת

מאמציהם הבלתי פוסקים של מלכי ישראל להרוס אל הקודש פנימה ולהרוס את כל המחיצות שהפרידו בין המלוכה והכהונה, מעוררים מחשבות שמא דחפים אלו נובעים מתחושות פנימיות נכונות, ושורשן ומקורן טהור וקדוש. שמא מלוכה וכהונה בדיבור אחד נאמרו וניתנו, ואנו קטני הדעת והמעש שתיים ושלוש שמענו. על מנת להשיב על שאלה זו נברר את פשרם של הכתרים להם זכו בני ישראל במעמד הר סיני ומה הוראתם לדורות. שנינו במסכת שבת (פח ע"א):

דרש רבי סימאי, שעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע, באו ששים ריבוא של מלאכי השרת לכל אחד מישראל, וקשרו לו שני כתרים, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע. וכיון שחטאו ישראל, ירדו מאה ועשרים ריבוא מלאכי חבלה ופירקום. שנאמר: "ויתנצלו²⁵ בני ישראל את עדים מהר חורב". א"ר חמא ברבי חנינא: בחורב טענו, בחורב פרקו. בחורב טענו כדאמרן, בחורב פרקו, דכתיב: "ויתנצלו בני ישראל

25. התוס' הסבירו שהמקור לכך שבהורדת הכתרים היו מספר כפול של מלאכים, הוא בכתוב: "ויתנצלו" שמשמעו שתי הורדות. בספרים מדויקים אכן כתוב: "ויתנצלו" לא נאמר אלא "ויתנצלו", מכאן שהיו מאה ועשרים ריבוא מלאכים.

את עדים מהר חורב". א"ר יוחנן: וכולן זכה משה ונטלן, דסמיך ליי: "ומשה יקח את האהל". אמר ריש לקיש: עתיד הקב"ה להחזירן לנו שנאמר (ישעיהו, לה): "ופרוי ה' ישובן ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם", שמחה שמעולם על ראשם.

מדוע נזקקו לפירוק הכתרים למספר כפול של מלאכים מכפי שנזקקו לקשירת הכתרים?²⁶ המהר"ל ("חידושי אגדות" למסכת שבת פח ע"א) השיב על כך:

דבר זה, כי כאשר קשרו בראשיהם, היה מלאך אחד, כי שניהם נעשה ונשמע הם דבר אחד ואין זה בלי זה. ולפיכך אין ראוי שיהיו שני מלאכים רק מלאך אחד לנעשה ונשמע. אבל כשנטלו מהם, סוף סוף היו להם שני עטרות, והיה מלאך חבלה לכל כתר, כי אל הלקיחה לא היה חיבור אל שני עטרות אלו, ודבר זה פשוט.

מה שפשוט למהר"ל טעון הסבר לנו. מהן אותן עטרות שעיתרו את ישראל במתן תורה, ומדוע העטרת האחת הפכה לשתיים אחר חטא העגל?

מה שסתם המהר"ל פירש המהרש"א ("חידושי אגדות" לשבת):

... שהם (הכתרים) המלכות והכהונה, וזה שאמר במתן תורה, ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, דהיינו כתר מלכות וכתר כהונה... ואמר כולן זכה משה, רצה לומר ששני הכתרים האלו שהם מלכות וכהונה, ודאי תלויים בכתר תורה, שאין לך גדול ממשה בתורה שנקראת על שמו, ולכך זכה למלכות שהיה מלך וזכה לכהונה בז' ימי המילואים כמפורש במסכת זבחים...

המהרש"א צירף את הקדמת "נעשה ונשמע" והכתרים, עם הפסוק "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש", והסיק מכך שמדובר בכתרי כהונה ומלוכה, כי אכן קשורים וסמוכים הם זה לזה ככתוב (שמות, יט, ו-ח):

ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש, אלה הדברים אשר תדבר אל בני ישראל, ויבא משה ויקרא לזקני העם וישם לפניהם את כל הדברים האלה אשר ציוה ה', ויענו כל העם יחדיו ויאמרו, כל אשר דיבר ה' נעשה.²⁷

מצירוף דברי המהר"ל והמהרש"א למדנו, שבתחילה כתרי כהונה, מלוכה ותורה היו כתר אחד, והוא היעוד הנכסף של עם ישראל. רק בגלל התפרקות העם בחטא העגל, נפרד הכתר האחד לשלושה ראשים.

26. בהתאם לגירסת הגמרא שלנו, וכן גרסו התוס' והמהר"ל בפירושו לשי"ס. אולם בתנחומא, (שלח, יג) ובאיכה רבתי ב, ובמהר"ל (תפארת ישראל פרק כט) כתוב שגם בקשירת הכתרים היו מאה ועשרים ריבוא של מלאכים.

27. גם התרגום יהונתן פירש בדרך זו וזה לשונו: "ואתון תהון קדמי, מלכין קטורי כיללא, וכהנין משמשין..." וכתב המפרש: "... פירוש שתהיו אחר קבלת התורה מוכתרין בכתר תורה, ואפשר לומר, שני הכתרים שקשרו המלאכים לכל אחד ואחד מישראל.

כאשר אין הפרש בין נעשה לנשמע, ובין ראיית קולות לשמיעת אור לפידים, "כי כל ההרגשות מתחברות אל מקום אחד" (ראבי"ע שם), אז גם אין הפרש בין כתר כהונה לכתר מלוכה וכולם מולכים יחד באהבה רבה. במצב דברים זה, מתבטלת מאליה השאלה, בה התחבטו גדולי עולם, אם תלמוד גדול או מעשה גדול, כי שניהם גדולים כאחד, מעשה מביא לנשמע כשם שתלמוד מביא לידי מעשה.

משה רבנו אשר זכה בכל שלשת הכתרים ואף זכה גם בכתרים של כל ישראל, שימש בכל שלושת התפקידים כאחד, ברשות גבוהה. הוא לא ניצל את מעמדו לרעה כפי שטען כנגדו קרח. גם לא היה חשש שתפקיד אחד יפגום ברעהו, כי במדרגתו העילאית של משה כולם "היו תואמים מלמטה ויחדו יהיו תמים אל ראשו".

כך כתב הראי"ה קוק ב"אורות הקדש" (חלק א, עמ' רעו) :

אמנם יש כשרון עצום בתכונה הרוחנית העליונה לכלול את הכל, אבל זוהי דוקא במידתה של התגלות הנבואה באספקלריא המאירה. על כן משה רבנו עצמו בלבד, עליו נאמר ויהי בישורון מלך. אבל במעמד הדורות, היה מלך לחוד ונביא לחוד. ושמואל הוא שהיה במדה ידועה שקול כמשה ואהרן, היתה לו בהירות רוחנית כזאת, עד כדי למלא גם כן מקום של מלך, בטהרת השפעת נבואתו ועליוניותו הרוחנית השלמה.

אמור מעתה, הפרדת רשויות היא דבר טוב בעתו. בעלמא דפירודא אין לנו אלא רשויות נפרדות ושלושה כתרים. אבל בעולם שכולו טוב, יש רשות אחת וכתר אחד ומלכותא דארעה כעין מלכותא דרקיעא.

ז. ישראל ואומות העולם

אילו זכו ישראל והיו נשארים במדרגה העילאית של ממלכת כוהנים וגוי קדוש, אזי היחס בין ישראל לעמים היה שונה מכפי שהוא כיום. שהרי אין מלך בלא עם ואין כהן בלי ישראל. מכאן שאומות העולם אמורים היו להיות הישראלים, משרתי הכוהנים והמלכים, ובני ישראל מורי התורה והדעת לכל המין האנושי. כפי שהאיר עינינו בזה הספורנו (שמות יט.ו) :

כי תהיו ממלכת כהנים, להבין ולהורות לכל המין האנושי, לקרא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד, כאמרו: "ואתם כהני ה' תקראו" (ישעיהו סא.ו), וכאמרו: כי מציון תצא תורה (ישעיהו ב.)... וזה כי אמנם, היתה כונת האל יתברך במ"ת לתת להם אז כל הטוב העתיד, ולולי השחיתו דרכם בעגל, כאמרו אז: "ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב".

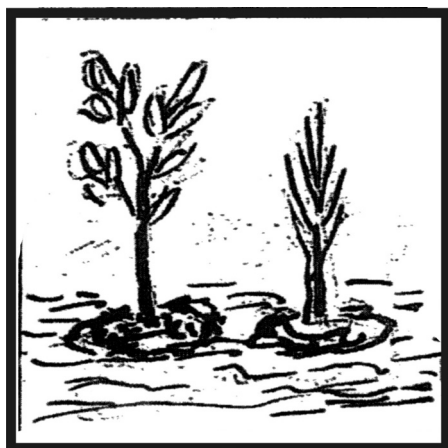
ומה שהיה הוא שיהיה. לעתיד לבוא יוחזרו הכתרים לישראל ושמחת עולם תהיה על ראשם. מערכת היחסים בינינו לבין אומות העולם תחזור ותתעלה למדרגתה האמיתית, כימי קדם, ויתקיימו בנו דברי הנביא ישעיהו (סא):

” וְעָמְדוּ זָרִים וְרָעוּ צֹאנְכֶם וּבְנֵי נֹכַר אֲבָרִיכֶם וְכַרְמֵיכֶם. וְאַתֶּם בְּהִנֵּי ה' תִּקְרְאוּ מִשְׁרָתִי אֱלֹהֵינוּ יֹאמֶר לְכֶם חֵיל גּוֹיִם תֹּאכְלוּ וּבְכַבּוֹדֶם תִּתְיַמְרוּ. ... שְׂמַחַת עוֹלָם תִּהְיֶה לְכֶם... וְנוֹדַע בְּגוֹיִם זָרָעַם וְצֹאצְאֵיהֶם בְּתוֹךְ הָעַמִּים כָּל רְאִיֵּיהֶם יִפְרוּס בִּי הֵם זָרַע בְּרַךְ ה'.”

והסביר שם הרד"ק:

ואתם לא תהיו צריכים לעבוד עבודתכם, כי בני נכר יעשו אותם, ותהיו פנויים לעבוד את ה'. כמו הכהנים שהיו מזומנים ומוכנים לעבודת בית המקדש, כן תהיו פנויים מעסקי העולם, ותתעסקו בתורת אלוקים ובדברי חכמה לדעת את ה'... והחכם ראב"ע פירש: והנה יהיו עכו"ם כנגד ישראל כישראל נגד אהרן הכהנים, על כן חיל עכו"ם כנגד המעשר.

ט"ו בשבט

שער ט"ו בשבט

175	ט"ו בשבט חג לאילנות.....
175	מבוא.....
176	א. ונטעתם כל עץ מאכל.....
176	א. על משמעות הנטיעה בארץ ישראל.....
180	ב. ארץ ישראל – גן עצי פרי, מצרים – גן ירק.....
182	ג. עץ הדעת חיטה היה.....
183	ד. מלחם שעורים ועד מנחה חדשה.....
185	ה. האם עצרת היא חג מתן תורה או חג שתי הלחם?.....
186	ב. על הארץ ועל פרותיה.....
186	ו. ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה אשר נתן לך.....
188	ז. למה ברית ותורה וירושלים ובית המקדש, בברכת המזון?.....
188	ח. כיבוש יריחו בשבעת ימים.....
189	ט. ונאכל מפריה.....
191	י. אין לך קץ מגולה מזה.....
192	יא. נתינה בעין יפה בקץ המגולה.....